

Kuradiraamatust võrsunud kirjandus-eksperiment

Poeet ja idioot. 100 aastat hiljem. Tallinn: Kultuurileht, 2025.

Möödunud aastal sai saja-aastaseks Friedebert Tuglase novell „Poeet ja idioot”, mis eos on isegi vanem: idee tekkimisest teose trükiti kulus autori sõnul 16 aastat.¹ Mõte hakanud hargnema 1908. aastal koostatud folkloristliku uurimusega „Põrgu väravas”, mis võrdleb Kalevipoja ja Prometheuse saatust ning seejuures süüvib ka Sarvikusse. Novell ilmus aga omaette raamatuna Noor-Eesti kirjastusel 1924. aastal Tartus. Oma teoste sünnilugusid kirja pannes on Tuglas „Poeedi ja idioodi” puhul jäänud napisõnaliseks, unustades seejuures justkui täiesti ära ühe raamatu oma raamatukogus, mis on nimetatud novellis üpris olulisel kohal. Nimelt figureerib see peategelase Ormussoni raamaturiiulis ning ühel palavikulisel hetkel võtab ta teose sealt ka lugeda. Mulle tundub just see raamat päästikuna, mis lõpuks novelli jutukera täiel kiirusel veerema pani. Nimelt näib, et Tuglas sai 1920. aastal ühe intrigeeriva teose omanikuks, luges selle läbi, otsis üles oma varasemad kuradi- ja pörguteemalised mõtisklused ning esimene peatükk novellist võiski 1921. aastal ajakirjas Ilo ilmuda.

Missugusest salapärasest raamatust on jutt? See pole sugugi vähetähtis trükkis Tuglase raamatukogus, vaid tema kogutute hulgas on see vanim raamat: pisike

ilusas nahkköites „Histoire du diable” ehk Daniel Defoe satiiri „Political History of the Devil” (1726, „Kuradi poliitiline ajalugu”) 1729. aastal ilmunud tõlge prantsuse keelde. Mulle näib ka, et „Poeedi ja idioodi” kirjutamise vaimustus, mida Tuglas on 1920. aasta suvel vahendanud abikaasa Elole („Olen hirmsas tööpalavikus!”²), võimaldab nüüd lõpuks dateerida selle raamatu jõudmise Tuglase raamatukokku. Kui varem olen arvanud, et peamiselt Robinson Crusoe seiklustega seostuva autori prantsuskeelse kuradi käsitluse omandas noor pagulane Esimese maailmasõja eelõhtul mõnelt Seine’i kaldapealse bukinistilt,³ siis nüüd pakun välja, et Tuglas ostis võluva raamatukese siiski siitsamast kodumaalt. Küll aga soetas selle ikkagi kas Pariisist või väljaandmiskoha järgi Amsterdamist vene keisrinna Katariina II ja krahv Grigori Orlovi vallaspoeg krahv Aleksei Bobrinski (1762–1813), kes armastas kaardimängu ja raamatuid ning saadeti tormiliste noorusaastate järel Euroopas Liivimaale rahunema. Ta tõi Vana-Põltsamaa (Oberpahleni) lossi kaasa oma rikkaliku raamatukogu. Bibliofiil Julius Genss on omakorda meeoleukalt kirjeldanud, mismoodi 1920. aasta kevadel müüdi Põltsamaa lossiraamatukogust pärit hinnalisi, nii Bobrinski kui ka talle Põltsamaa lossis järgnenud vürst Nikolai Gagarini raamatuid võileivahinna eest ühes Tartu äärelinna puukuuris.⁴ Ja tõepoolest, ka raamatumärk kuradiajaloo

² E. ja F. Tuglas, Kirjad teineteisele 1917–1947. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2001, lk 40.

³ E.-M. Talivee, Tuglase ja Underi raamatukogud. – Sirp 21. II 2025, lk 40.

⁴ L. Petina, Krahv Bobrinski raamatukogu Põltsamaal. – Tartu Ülikooli Raamatukogu

¹ F. Tuglas, Rahutu rada. Elu- ja kirjandusloolist. Tallinn: Eesti Raamat, 1973, lk 96–97.

tiitellehel, samal, mida tsiteeritakse novellis „Poeet ja idioot”, on loetav kui „Exlibri D: Al Bobrinskoy”. Niisiis võisid äkki Tuglaselgi sealtsamast puukuurist ostetud, ühe soojaga – või õieti palavaga – läbi loetud kuratlikud seiklused panna kirjaniku süütenööri otsast põlema, mispeale ta otsis üles oma varasema põrguteemalise mõtiskelu ning hoo sai sisse tekst, mille alguspunkti on kirjanik paigutanud Tartu Toomemäele. Vaatepunkt linna kohal on seega üpris ülevaatlik, jumalkuratlik, seal võibki igasuguste kummaliste isikutega kohtuda. Mees, kes Toomel istub, vaatab linnale alla ühtpidi liigutusega – „[s]iit ülevalt oli ta seda linna ikka armastand”⁵ – ja nukrusega: ta ei ole enam see noor pöörane Felix, kes Pariisist Pühajärvele tuli, ta on iseäralik varavana Ormusson, naasnud Tartusse, seljataga pikk rännutee laias maailmas. Toomemäel tuleb tema juurde Kobras, kes hakkab talle rääkima kuradikumardamisest, tõelus seguneb unenäoga ning leevenduse toob alles hiidrahe Tartu tänavail.

Novelli sajandal sünnipäeval on ajakiri Looming oma esimesele peatoimetajale kummarduse teinud ja palunud kümnel autoril ehk Mehis Heinsaarel, Lilli Luugil, Maimu Bergil, Paavo Matsinil, Mihkel Mutil, Laura Loolaiul, Valdur Mikital, Katrin Ruusil, Meelis Friedenthalil ja Jaan Unduskil kirjutada oma versioon „Poeetist ja idioodist”. Enamjaolt Loomingus juba ilmunud, on need kogutud Eesti Raamatu Aastaks 2025 ühiste kaante vahele. Teose lõpetab Tuglase esmatrüki faksimile.

Ajakirja seatud mängureeglid tingisid, et kõik novellid algavad ühtmoodi, toimetuse on ühe lõigu ette andnud. Ees-

sõnas on mängu põhjuseid ja reegleid pisut lahatud ning tutvustatud novellis figureerivat autori teatraalset *alter ego* (Felix) Ormussoni. Tuglase novell on tulvil mängu, rollivahetusi, groteski ja sõnailu. Autori sõnulgi on see keeruline ega sobi igasse aega, millest annab aimu kirjaniku suhtlus tema loominguga tõlkijatega. Näiteks on Tuglas 1958. aastal saatnud Liidia Toomile (1890–1976) Moskvasse nimestiku novellidest, mida sooviks näha seal koostatavas kogumikus, muu hulgas aga arutledes: „On ka põhjust kahelda, kas on näiteks „Poeet ja idioot” praegusel hetkel venekeelses tõlkes vastuvõetav. [...] Ma ei poolda muidugi mingit „müstilist sümbolismi” või „sümbolistlikku müstikat”, kuid asju peaks tohtima vaadelda siiski sügavalt. Isikupärase realismi või irooniaga. Ja see on kehtiv nii sisu kui ka vormi kohta.”⁶ Mõni aeg hiljem kirjutab ta Ida-Berliini Eugenie Meyerile, tänades juba ilmunud tõlke eest üpris äkiliselt nõnda: „Ei oska arvata, kuidas peaks võõras lugeja suhtuma just „Poeeti ja idiooti”. See on täis salajasi vihjeid meie lähema mineviku vördjalikesse mõttekäikudesse, paroodilisi ülepakkumisi ja irooniat meie tagurlik-rahvusliku rinde kohta. Teie ei tarvitsenud ju igakord seda teada, kuid mulle näib Teie tõlke voolavusest, et olete omakorda sellest löbu tundnud.”⁷ Mõlemad tõlkijad tundsid eesti kirjanduse konteksti. Liidia Toom, kes sattus Moskvasse 1905. aasta sündmuste tuules pärast Tartu Puškini gümnaasiumist väljaheitmist ja jäi sinna elama, tõlkis vene keelde märkimisväärse osa Tuglase loomingust. Tema ja ta samuti tõlkijast poja Leon Toomiga (1921–1969) arutas kirjanik nii kirjatsi kui ka külas-käikudel tõlkenüansse ning Toomide tõlgete põhjal vahendati eesti kirjandust

aastaraamat 1999. Koost, toim R. Saukas. Tartu, 2000, lk 197–198.

⁵ F. Tuglas, Poeet ja idioot. Novell kogust „Hingede rändamine”. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus, 1924, lk 6.

⁶ F. Tuglas, Valik kirju. Käsikiri Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse muuseumis.

⁷ Samas.

mitmesse Nõukogude Liidu okupeeritud rahva keelde. Meyer (1908–?) aga oli pärit Tartu ukraina-vene perekonnast, sai kohalikus saksa gümnaasiumis hariduse ning, baltisakslasega abiellunud, lahkus 1939. aastal Eestist. Tema esimene tõlke-raamat eesti keelest oligi Tuglase novellikogumik „Kuldne rõngas” („Der goldene Reifen”, 1961), mille kaante vahel on ka „Poeedi ja idioodi” esmatõlge võõrkeelde kui „Dichter und Idiot”. Meyergi oli külastanud Tuglast Nõmmel, et tõlkeküsimusi arutada.⁸

Nüüdsegi kogumiku juures võiks lugejat paeluda küsimused, kas n-ö alustekst on autoreid samavõrd sütitanud kui kunagi Tuglast üks kuradiraamat ja kuidas mängijad seejärel on mänguga kaasa läinud, keeruliste käikudega novelli käsitletud, sellest inspireeritud olnud – kas on võtnud teksti juppideks, esitletuga väidelnud, tänapäevaga suhestanud. Raamatu lugemist on seega üsna loogiline alustada tagantpoolt, Tuglase novellist. Esmatrüki faksiimile võimaldab lisaks nautida 1924. aasta kirjanduse keelt – üldiselt oleme harjunud Tuglast lugema keeleliselt kaasajastatult. Edasi peaks tulema ajahüpe: üks etteantud mängureeglitest oli ajaraam ehk toimetuse loodud avalõik paigutab uusnovellid tänapäeva, osutades, et Tartu on parajasti kirjanduslinn, mille võiks kergesti hävitada Vene rakett, ning see asjaolu paneb Toomel mõtiskleja ümbritsevat ja ümbritsejaid vaagima.

Ent kirjanikku juba nii kergesti raami ei suru: isegi selle tingimusega on novellides mängitud, toimetuse avalõiku ei ole igaüks võtnud tingimusteta oma loomingu sekka. Nii on seda esitatud tekstist eristuva tsitaadina, kirja või mustandi osana, aga ka väikese kirjasuuruse või lugeja nägemiskahjustuse tõttu loetamatu tekstina. Ka

mängu ellukutsujate teine tingimus ehk Tuglase teksti pinnalt loodud pildike, kus just Ormusson istub pingil Toomemäe nõlval, vaatab alla oma linnale ja näeb silmanurgast, et keegi läheneb – see ei ole tingimata Kobras nagu Tuglasel, on kõigest üks kummaline kuju –, ei pruugi sugugi olla täidetud. Seda põnevam. Ka edasi on väljakutse täiel rinnal vastu võetud. Lõhestuvad, teisenevad või täienevad algnovelli peategelased, mõnikord ka nende kohtumispaik, Tartu Toomemägi. Näiteks on Ormusson hull või päris raugastunud, teinekord jääb temast Toomele novelli lõpul heljuma ainult pea nagu Irvikkassil. Kobras on hull, Kobras on kodutu, Kobras elab Emajõe mudas. Ormusson on naine, Liilit. Kobras on paksuks läinud. Ormusson on psühholoogiat õppinud. Kobras on Noa, kes ehitab laeva. Ormusson on krahvinna. Kobras on dissidendist naisterahvas. Kobras on eesti kirjandus: esiteks kehastab seda soliidne vanem härra ja hiljem noor naine. Ormusson on Jaak (Kangilaski või Kristian Jaak Peterson), Kobras on vene spioon (aga Pavlik) Morozov. Toomemägi asub Prahas, Emajõe asemel voolab Vltava. Kurat, kellest jutlustab Kobras, on Paan, kes toob kaasa kliimakatastroofi ja seab maailmakorra seejärel taas jalgele. Või on kurat tehisintellekt, supermõistus. Mõnes novellis on kõik kirjeldatu topeltvõlts, hoopis filmivõtete või kirjanduslinna lummailm. Põnev on ka see, kuidas igal autoril on siiski oma käekiri, kuidas see ühtpidi iseloomulikuna säilib ning teistpidi põimub Tuglase teksti ümber nagu luuderohi. Novelli struktuurile omaselt on tekstide puánt kümme korda ootamatu.

Kordusi esineb ka, eriti ehk tunnetuslikult. Näiteks on novellist novelli sugereeritud etteantud lõigu avalause muret maailma hapruse pärast: linn, mida Ormusson vaatab ja armastab, on „habras, kaduv kui kiili tiivalöökö” (lk 87). Kõigest kokku tekib aga omamoodi sidusus ja tunne: ehkki

⁸ F. Tuglas, Eluloolisi märkmeid II. (Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale 12.) Tartu: Virgela, 1997, lk 104.

tegelased satuvad Toomele justkui eri ajale suhtle peatükiti omavahel, on nad siiski kõik ühe raamatu tegelased. Raamatu lõpetab Tuglase – ei, hoopis F. Ormussoni – kiri Artur Adsonile 1918. aasta 19. veebruarist, kus ta pakub välja, et siurused võiksid kollektiivselt ühe romaani kirjutada. Mõnes mõttes võiks öelda, et see mõte on nüüd nende siniste kaante vahel teoks saanud, kokku ongi moodustunud midagi romaanilaadset. Nii et see on üks õnnestunud kirjanduseksperiment. Mul on kaks soovitus: esiteks, raamatut võiks lugeda tagant ettepoole, kõigepealt Tug-

lase novelli ja seejärel teisi, muidu – võibolla – ei moodusta romaan novellides sellist vahvat sõgedat tegelaspilve, ja teiseks, selle raamatu külge võiks haakida teise osana Kristiina Ehini romaani „Südame-tammide taga” (2024), kus tegevuse kese on samuti Toomemäel ja selle lähikonnas ning kust niisama pöörases, vaimukas ja ka murelikus kujutuses astub läbi tegelasi, kes mõlemas teoses kas võiksid figureerida või ongi suisa seal kohal, autoritest tegelasteni, Kristian Jaagust alates.

ELLE-MARI TALIVÉE